

Emma L. Chookaszian

Doctor of Medieval History and Art History,
(Montpellier, France)

**A NEWLY DISCOVERED PAGE FROM THE J. P. GETTY
MUSEUM'S GOSPEL ILLUSTRATED BY
MESROP OF KHIZAN***

Key words - Armenian Miniature, New Julfa, Getty Museum, Mesrop of Khizan, Gospel book, missing page, Drouot, auction house, private collection, Isfahan.

After his victory against the Ottoman Empire in 1604, Shah Abbas forced the Armenians of the region to migrate to his new capital, Isfahan. The Armenians prospered here quickly, establishing churches, schools, and monasteries. Traders, carpenters, metal craftsmen, and miniaturists played a very important role among the immigrants. As a result, Isfahan became a refuge for miniaturists from different provinces of historic Armenia, each bringing with them the stylistically recognizable traditions of their local school that were going to be further developed and refined on the new land.

One of these centers was Khizan, from where Mesrop the deacon had arrived. Mesrop was one of those artists from Khizan who came to Persia bearing the nickname “Khizantsi” (from Khizan). Mesrop was going to work here for nearly four decades, producing luxurious manuscripts with miniatures that would reflect the new reality in which he lived and created, completely devoid of Khizan’s artistic traditions. Being the last known artist from Khizan, Mesrop had begun to illustrate manuscripts already in his hometown, even before coming to Persia, and

Fig. 1. Ludwig II 7

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.09.2019:

his masters were such great names as Sargis of Mazman, Martiros of Khizan and his son Grigoris. In 1608 Mesrop was already in New Julfa, where he copied, illustrated, and even repaired manuscripts for the first time by himself and after a while already with his disciples.¹ Our study is devoted to one of the manuscripts illustrated by Mesrop in 1615, which has had a very cruel fate. Today this manuscript is in the collection of J. P. Getty museum in Los Angeles under the number 83.MB.71², also called M s. “Ludwig II 7” (**Fig. 1**), because the manuscript was owned by Peter Ludwig before becoming the part of Getty Museum’s collection. This manuscript, ordered by Martiros in 1615, was owned by his family until 1737, after which it appeared in a private collection in Isfahan. In 1897 the manuscript was acquired by a well-known art collector and archaeologist, Jean-Jacques Marie de Morgan, who was the director of antiquities of Egypt at the time and organized archaeological excavations in Persepolis as well as in a number of important sites in Persia. The subsequent fate of this manuscript remains unknown for more than 30 years after Morgan’s death, until the manuscript, or more precisely, what remains of it, appears in the collection of French diplomat Jean Felix Pozzi. During the years when Morgan had the manuscript in 1913 it has been thoroughly studied and published by Frederick Macler³, whose work gives us access to black-and-white photographs of all the miniatures and an idea of what the manuscript looked like before it was fragmented and appeared in Pozzi’s collection. According to Macler, the Gospel had 275 pages. It began with 16 miniatures in succession, which included the Annunciation, the Nativity of Christ, Descent into Limbo, Women at the Lord’s Tomb, Transfiguration, Presentation to the Temple, Baptism, Resurrection of Lazarus, Entry to Jerusalem, Washing of the Feet, The Arrest of Christ, Crucifixion, Ascension, Pentecost, Christ in

1 **Der Nersessian S., Mekhitarian A.**, Miniatures arméniennes d'Ispahan, Brussels, Lebanon, 1986, p. 156.
 2 **Macler F.**, Notices de manuscrits arméniens vu dans quelques bibliothèques de l'Europe Central, Journal Asiatique 2 (1913), pp. 643-651, no. 46; **Idem**, Miniatures Arméniennes: Vies du Christ, Peintures ornementales (Xe aux XVIIe siècle), Paris, 1913, pp. 29-30, pl. XXXIII XLIV; **Der Nersessian S.**, The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Armenian Manuscripts (Dublin: Hodges Figgis, 1958)s, pp. 88-90 (N 576), pl. 51; **Rhodes E. F.**, An Annotated List of Armenian New Testament Manuscripts, Tokyo, 1959, p. 158; Collection Jean Pozzi, *Art d'Orient et d'Extrême-Orient*, Catalogue de vente, Hôtel Drouot 1971, lot. 104; **Kraus H. P.**, ed. Monumenta Codicum Manuscriptorum, exh. cat. (New York: H. P. Kraus, 1974), pp. 112-15, N 45; **Չուգասյան Բ.**, Հայերեն ձեռագրեր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, «Բանբեր Մատենադարանի», Եր., 1977, N 12, էջ 256; **Von Euw A., Plotzek Joachim M.**, Die Handschriften der Sammlung Ludwig. 4 vols. (Cologne: Schüttingen-Museum, 1979-1985), vol. 1 (1979), pp. 177-81; **Nordenfalk C.**, Review of Die Handschriften der Sammlung Ludwig, by Anton von Euw and Joachim M. Plotzek. Kunstchronik 33, N 2 (February 1980); **Չուգասյան Բ.**, Չեռագրերի հետքերով, Եր., 1982, էջ 65-70; "Manuscript Acquisitions: The Ludwig Collection." The J. Paul Getty Museum Journal 12, 1984, pp. 285-86; **Soucek P. P.**, New York and Baltimore Armenian illuminated manuscripts, The Burlington Magazine 5 (August 1994), pp. 74-75; **Taylor A.**, Book Arts of Isfahan: Diversity and Identity in Seventeenth-Century Persia. Malibu, Cal: J. Paul Getty Museum, 1995; **Arakelyan M.**, The Representations of the Warriors, Their Costumes and Ornament, in the Miniatures of the XVIIIth Century Armenian Artist Mesrop Xizanci, Revue des Etudes arméniennes 27 (1998-2000), pp. 379-92; **Chace S. R.**, Protestant Pulse: Heart Hopes for God (Eugene, Oregon: Resource Publications, 2009), p. 61, fig. at p. 61; **Arakelyan M.**, Mesrop of Xizan: An Armenian Master of the Seventeenth Century (London: Sam Fogg, with Paul Holberton Publishing, 2012), pp. 18-19, 30-31, 56-59, 62, 73-74, 83, 143-44, figs. 48, 63; **Morrison E., Hart M. L., Andrews J.**, Splendori dal Bosforo: Arte bizantina a Los Angeles, Alumina: Pagine miniate 12, N 45, Lucia Mariani, trans. (April-June 2014), p. 52, ill.
 3 **Macler F.**, Notices de manuscrits..., op. cit, pp. 643-651, no. 46; **Idem**, Miniatures Arméniennes..., op. cit., pp. 29-30, pl. XXXIII XLIV.

Glory, and the Last Judgment. The manuscript also had portraits of 4 Evangelists with their title pages, the letters of Eusebius and Carpianus, and 8 canon tables, which resulted in total of 34 miniatures.

In 1971, when J. F. Pozzi sells the remainder of his manuscript at the Drouot auction house in Paris, it already had only 246 pages, 18 of which were miniatures that included the 4 Evangelists with their title pages, the letters of Eusebius and Carpianus, and 8 canon tables.⁴

It is in this form that the manuscript was bought by Hans Peter Kraus in 1974, who sold it in 1976 to German collector Peter Ludwig. In 1983 the manuscript passes from Ludwig collection to the Getty Museum.

It turns out that after 1913, 29 pages of the manuscript were cut and seized, 16 of which were miniatures of the evangelical cycle. It seems strange, but in her study of 1958 S. Der Nersessian reports that Pozzi's collection contained only five miniatures belonging to this manuscript.⁵ Meanwhile during the auction of Pozzi's collection there were 18 miniatures being sold.⁶ It seems unlikely that S. Der Nersessian might have been mistaken in the number of miniatures, but it is also possible that Pozzi had acquired parts of his own and enlarged his collection under unknown circumstances.

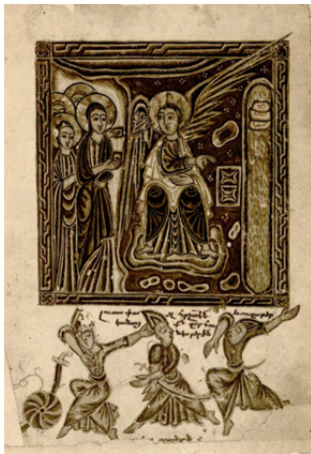

Fig. 2. Women at the Lord's Tomb

Fig. 3. The Christ in Glory

S. Der Nersessian's study also reveals that two of the miniatures from our manuscripts – “Women at the Lord's Tomb” (**fig. 2**) and “The Christ in Glory” (**fig. 3**) were already in the Chester Beatty Library in Dublin by 1958. Below the scene

4 Collection Jean Pozzi, *Art d'Orient et d'Extrême-Orient*, Catalogue de vente, Hôtel Drouot 1971, lot. 104.

5 Der Nersessian S., *The Chester Beatty Library...* op. cit., pp. 88-90 (n. 576), pl. 51.

6 Collection Jean Pozzi, *Art d'Orient et d'Extrême-Orient...* op. cit., lot. 104.

representing “The Christ in Glory” from the both sides of the cross we can see the portraits of the commander of the manuscript – Martiros, his spouse, Mary, and his parents, Khumarmam and Omet.⁷ In 1959 the Chester Beatty Library acquired another miniature from our manuscript, “The Arrest of Christ”.

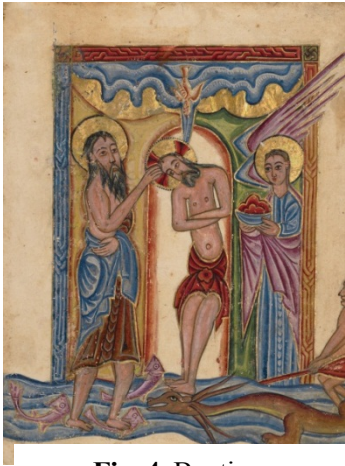

Fig. 4. Baptism

Another miniature from the manuscript, the “Baptism” (**fig. 4**), appears in 1952 in the collection of Paris’s famous Ratton & Ladrière Medieval Art Gallery. For the next 30 years the fate of this miniature is still unknown, but according to data provided by the Getty Museum, we know that they acquired this page in 1985 from one of the private collections in New York.

In January 1972, when the manuscript had just been acquired by Peter Kraus and was at his bookstore in New York, vice-director of Matenadaran Babken Chookaszian had the opportunity to study it. According to him, Kraus had paid so much money for the manuscript that he had to keep it, not in the bookstore, but in his personal bank account.⁸

In order to be shown to B. Chookaszian, the manuscript was taken out of the box and brought to the bookstore. During his visit to Kraus, B. Chookaszian was accompanied by an Armenian art collector and a close friend Harutyun Hazarian. During the examine of the manuscript while Kraus was away for a couple of hours H. Hazarian takes out a page of a manuscript from his pocket and shows it to B. Chookaszian, saying he was sure that the page belonged to the same Gospel. And it really did. According to B. Chookaszian, it was not even difficult to find its place in the manuscript, but they immediately concealed it in order to avoid an embarrassing situation upon Kraus’s return.⁹

It can be assumed that the page obtained by H. Hazarian in Paris was the miniature depicting the scene of “Baptism” from the Ratton & Ladrière Gallery. After his death H. Hazarian’s collection is being sold at the Sotheby’s auction house in New York in 1985, and, as we have already mentioned, in the same year the Getty Museum acquired the scene of the “Baptism” from a private collection in New York.

7 Der Nersessian S., The Chester Beatty Library... op. cit., pp. 88-90 (n. 576), pl. 51.

8 Չուգասյան Բ., Ձեռագրերի հետքերով... op. cit., pp. 65-70; idem, Հայերեն ձեռագրեր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, op. cit., pp. 256.

9 Ibid.

Fig. 5. Armenian Art in Private Collections

the exhibition wanted to remain anonymous.

During our research we also found out that another miniature from our manuscript¹¹, the “Descent into Limbo” (**fig. 6**) was auctioned in November 2009 at the Drouot auction house in Paris¹², again not being credited to Mesrop or to Getty Gospels. The actual location of this miniature is unknown today as well.

Fig. 7

the miniature depicts the Nativity of Christ (**fig. 7**).

We were surprised to discover that another scene from the evangelical cycle of our manuscript, the “Ascension” was presented at the exhibition of “Armenian Art in Private Collections” in Paris in 1986 (**Fig. 5**).¹⁰ The organizers and experts of the exhibition did not attribute it to Mesrop of Khizan and did not realize that the page belonged to this very famous manuscript. The miniature is featured in the exhibition catalog as a 17th Century Gospel page, and thanks to the reproduction of the catalog, we now have the colorful image of the “Ascension”. However, after this exhibition in 1986 the fate of this miniature remains unknown, as the collectors who participated in

Fig. 6. Descent into Limbo

Thus until today the location of only 4 miniatures from the evangelical cycle of Getty Gospels was known to us, and two more have just been added to the list from the anonymous collection.

Recently French collector Guillaume Aral has acquired a miniature that also belongs to the Getty Gospels. The

¹⁰ Kévorkian A. M., *L'Art arménien dans les collections françaises*, Musée arménien de France / [présentée par] la Fondation Nourhan Fringhian, Paris, octobre-novembre 1986, ill. N 8.

¹¹ Most probably belonging to the same private collection as the “Ascension”.

¹² Boisgirard et Associés Maison de ventes aux enchères, Arts D'Orient, Catalogue de vente, Hotel Drouot, Expert: Kevorkian A., 27 November 2009, Paris, lot. 186, pp. 110.

Fig. 8

Upon seeing the miniature for the first time, we were able to identify it as the work of Mesrop of Khizan, but after a deeper research we were able to find out that it belonged to the 83.MB.71 manuscript from Getty Museum. The black-and-white photo of the miniature (**fig. 8**) preserved in Macler's catalog of 1913¹³, made it clear that the scene was from Getty Gospels. A miniature that has been lost for over a hundred years turned out to be in Paris all this time. When comparing the miniature in Aral's Collection with its old photo, it becomes evident that the miniature was restored while in Paris.

This scene depicting the Nativity of Christ and the adoration of the Magi amazes with the brightness and splendor of its colors. The gold foil is abundantly used in miniature and in Getty Gospels in general, indicating the desire of the

commander to be generous and to have a luxurious manuscript. Unlike the strict rules of the Khizan miniature school, the style of this miniature seems more humane and simple, and does not seem to be subject to any of the iconographic rules. This art reflects the traditions that are born from the merging of the stylistic features of Armenian artists established in Isfahan, which also penetrate into Mesrop's art and henceforth become its natural features.

Pink, violet, blue, and green are prevalent here, which are more pronounced due to the white-tinted finishes. Due to the general blue and stellar depths, the figures seem to float in the sky: Jesus's manger, in the rectangular shape, placed behind Mary's head in the shape of a pillow, the bull and donkey appearing to break through the sky as they approach the manger, and the shepherd pictured below gives a more solemn impression of the miniature. As in the Nativity scene, as well as in the other miniatures of the Getty Gospels, the clouds have a very important role: Mesrop depicts the Holy Spirit in the form of a blue ray descending from the clouds.

From the iconographic point of view, it has to be

Fig. 9

¹³ Macler F., *Miniatures Arméniennes: Vies du Christ...* op. cit, pp. 29-30, pl. XXXIII XLIV.

assumed that the Nativity of Christ and the other miniatures of Getty Gospels were greatly influenced by a Gospel illustrated in 1607 by Hagop of Julfa¹⁴ (Gospel No. 369 (105) in the Collection of the All Savior's Monastery in New Julfa) (**Fig. 9**). But at the same time, one can notice the stylistic differences between the two artists' work. The characters of Hagop of Julfa are grim and gloomy, while Mesrop portrays humorous and tranquil characters that become more vibrant and bright thanks to his palette.

Fig. 10

(7) (**fig.11**). Comparing the scenes of the Nativity from the both manuscripts we clearly see a change in the artist's inspiration and aspirations.

The young, expressionist-driven artist's work has been replaced by a more static, but yet equally brilliant illustrations of art. Instead of the obedient and dreamy Mary from the Aral's Collection we see an empress sitting in a proud posture in 1634's Gospels.

The Getty Gospel illustrated by Mesrop in 1615 is considered one of his earliest works, but it has a very prominent and special place both in the manuscripts created by the artist and among the other samples of

the miniature school of New Julfa. The manuscript, unlike other works by Mesrop, illustrated with the participation of his disciples, is entirely created by the hands of the great master. Being the part of the Paul Getty Museum's collection today, the Gospel No.

In iconographic sense the art of the Nativity scene from the G. Aral collection is also close to another Gospel illustrated in 1607 (Gospel No. 412 (106) in the Collection of the All Savior's Monastery in New Julfa)¹⁵ whose artist is unknown, and from whom only the manuscript in question has come down to us (**fig. 10**).

The art of the manuscripts illustrated by Mesrop is being refined in later stages and undergoes numerous changes, both in iconographic and stylistic terms. This can be judged by comparing Getty Gospels to another Gospel illustrated by him almost 20 years later in 1634 (All Savior's Monastery of New Julfa, manuscript No. 462

Fig. 11

¹⁴ Der Nersessian S., Mekhitarian A., Miniatures arméniennes d'Ispahan, Brussels, Lebanon, 1986, p. 156.

¹⁵ Ibid, pp. 148-158.

83.MB.71 has become the jewel of numerous international art exhibitions that amaze all art scholars and collectors with its expressiveness and innovation.

At the same time, this manuscript has become one of the most important manuscripts that had disappeared in the 20th century, with 11 masterpieces still missing. Their discovery and publicization should become one of the top issues of contemporary art historians. The miniature depicting the “Nativity” from G. Aral’s private collection¹⁶ is an important milestone for the Armenian studies and inspires hope that the long-awaited moment for the discovery of other miniatures is not far away.

Էմմա Լ. Չուգասյան - գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են կիլիկյան պալատական ձեռագրերը, հայ-իտալական գեղարվեստական կապերը, միջնադարյան պատկերագրությունն ու աստվածաբանությունը, ինչպես նաև մասնավոր հավաքածուների նորահայտ ձեռագրերի և մանրանկարների ուսումնասիրությունը: Հեղինակ է հայ արվեստի ուսումնասիրությանը նվիրված ավելի քան 20 հոդվածների: Վերջին տարիներին զբաղվում է հավաքածուներում ընդգրկված հայկական ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ:

Ամփոփում

Ջ. ՓՈԼ ԳԵԹԹԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ՝ ՄԵՍՐՈՊ ԽԻՉԱՆՅՈՒ ԵՎ ՆԿԱՐԱԶԱՐԴԱԾ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԷՋԸ

Էմմա Լ. Չուգասյան
 Միջնադարյան պատմության
 և արվեստաբանության դոկտոր
 (Մոնպելիե, Ֆրանսիա)

Բանալի բառեր - հայկական մանրանկարչություն, Նոր Ջուղա, Գեթթի թանգարան, Մեսրոպ Խիզանցի, ավետարան, կորած էջ, Դրուո, աճուրդի տուն, մասնավոր հավաքածու, Սպահան:

Մեր ուսումնասիրությունը նվիրված է 1615 թ. Մեսրոպ Խիզանցու նկարագրված ձեռագրերից մեկին, որին շատ դաժան ճակատագիր է բաժին հասել: Խոս-

¹⁶ The page from the G. Aral Collection will be auctioned on December 4, 2019 at the auction house of Drouot in Paris; Catalogue de la Vente “Arménie Grèce et Orient”, Collection Guillaume Aral 2019, Consultants: Madame E. CHOOKASZIAN, V. JOURNIAC, Paris, Decembre 2019, lot N 4, pp. 12-13.

ըը Լուս Անջելեսի Ժ. Փոլ Գեթթիի պատկերասրահում պահվող թիվ 83.MB.71 ձեռագրի մասին է, որն անվանում են նաև «Լյուդվիգ II 7» (**պատկեր 1**), քանի որ ձեռագիրը մինչ Փոլ Գեթթիի սեփականությունը դառնալը պատկանել է արվեստի հանրահայտ կոլեկցիոներ Փիթեր Լյուդվիգին: 1615 թ. Ուստա Մարտիրոսի կողմից պատվիրված այս ձեռագիրը մինչ 1737 թվականը եղել է նրա ընտանիքի սեփականությունը, որից հետո այն հայտնվել է Սպահանում մի մասնավոր հավաքածուում: 1897 թ. ձեռագիրը ձեռք է բերում հանրահայտ կոլեկցիոներ և հնագետ Ժան Ժակ-Մարի դե Մորգանը: Մորգանի մահից հետո այս ձեռագրի հետագա ճակատագիրը 30 տարուց ավել անհայտ է մնում, մինչ այն պահը, երբ ձեռագիրը կամ ավելի ճիշտ՝ այն, ինչ դրանից մնացել էր, հայտնվում է ֆրանսիացի դիվանագետ Ժան Ֆելիքս Պոցցիի հավաքածուում:

Ավետարանի՝ Մորգանի մոտ լինելու տարիներին՝ 1913 թ., այն մանրամասն ուսումնասիրել և տպագրել է Ֆրեդերիկ Մակլերը, որի աշխատության շնորհիվ այսօր մեզ հասանելի են ձեռագրի բոլոր մանրանկարների սև ու սպիտակ լուսանկարները, և կարելի է պատկերացում կազմել, թե ինչ տեսք է ունեցել ձեռագիրը մինչ մասնատվելը և Ժ. Ֆ. Պոցցիի հավաքածուում հայտնվելը: Ըստ Մակլերի՝ Ավետարանն ուներ 275 թերթ: Այն սկսվում էր տերունական շարքի՝ իրար հաջորդող 16 մանրանկարներով, որոնք էին Ավետումը, Քրիստոսի ծնունդը, Էջըր դեպի դժոխք, Յուդաբեր կանայք Տիրոջ գերեզմանի մոտ, Այլակերպությունը, Տեառնընդառաջը, Մկրտությունը, Ղազարոսի հարությունը, Մուտքը Երուսաղեմ, Ոտնվան, Քրիստոսի ձերբակալությունը, Խաչելությունը, Պայծառակերպությունը, Հոգեգալուստը, Քրիստոսը փառքի մեջ և Ահեղ Դատաստանը: Բացի այդ՝ ձեռագրում ընդգրկված էին 4 Ավետարանիչների դիմանկարներն իրենց անվանաթերթերով, Եվսեբիոսի և Կարպիանոսի նամակները և 8 խորաններ, ընդհանուր՝ 34 մանրանկար: 1971 թ., երբ Ժ. Ֆ. Պոցցին Փարիզի Դրուոյի աճուրդի տանը վաճառում է իրեն պատկանող ձեռագրից մնացած հատվածը, այն արդեն 246 թերթ էր, որից 18-ը մանրանկարներ էին՝ 4 Ավետարանիչներն իրենց անվանաթերթերով, Եվսեբիոսի և Կարպիանոսի նամակները և 8 խորանները: Հենց այս տեսքով էլ ձեռագիրը 1974 թ. գնում է գրավաճառ Հանս Փիթեր Քրաուսը, որն այնուհետև՝ 1976 թ., այն վաճառում է գերմանացի կոլեկցիոներ Փիթեր Լյուդվիգին, որից էլ ձեռագիրը 1983 թ. անցնում է Գեթթիի թանգարանին:

Ստացվում է, որ 1913 թվականից հետո մի բարբարոս ձեռք կտրել է ձեռագրից 29 էջ, որոնցից 16-ը տերունական շարքի մանրանկարներն էին: 1958 թ. մեր ձեռագրի տերունական մանրանկարներից երկուսն արդեն գտնվում էին Դուբլինի Չեսթեր Բիթթի գրադարանում: Դրանք են՝ «Յուդաբեր կանայք Տիրոջ գերեզմանի մոտ» և «Քրիստոսը փառքի մեջ» (**պատկեր 2, 3**): 1959 թ. Չեսթեր Բիթթիի

գրադարանը ձեռք է բերում ձեռագրին պատկանող ևս մեկ տերունական մանրանկար՝ «Քրիստոսի ձերբակալությունը»:

Ձեռագրի տերունական մանրանկարներից մեկն էլ՝ «Մկրտությունը» (**պատկեր 4**), 1952 թ. հայտնվում է Փարիզի հանրահայտ Ռադտոն և Լադիեռ միջնադարյան արվեստի ցուցասրահի հավաքածուում: Այս մանրանկարի՝ հետագա երեսուն տարիների ճակատագիրը դեռևս անհայտ է, սակայն, Գեթթիի թանգարանի տրամադրած տվյալների համաձայն, գիտենք, որ թանգարանն այս էջը ձեռք է բերել 1985 թ. Նյու Յորքի մասնավոր հավաքածուներից մեկից:

1972 թ. հունվարին, երբ ձեռագիրը նոր էր ձեռք բերվել Փիթեր Քրաուզի կողմից և գտնվում էր նրա գրավածառատանը Նյու Յորքում, այն ուսումնասիրելու առիթ է ունենում Մատենադարանի փոխտնօրեն Բաբկեն Չուգասյանը, որին ուղեկցում էր հայ արվեստի կոլեկցիոներ և նրա մտերիմ բարեկամ Հարություն Հազարյանը: Վերջինս մատյանն ուսումնասիրելու պահին գրպանից հանում է ձեռագրի մի թերթ, ցույց տալիս Բ. Չուգասյանին և հայտնում, որ, իր կարծիքով, այն պատկանում է նույն Ավետարանին: Հ. Հազարյանը ձեռագրի թերթը ձեռք էր բերել 1971 թ. Փարիզում, և երբ Քրաուզը ցույց էր տվել իր նոր գնած ձեռագիրը, Հազարյանն անմիջապես նկատել էր դրանց նմանությունը: Կարելի է ենթադրել, որ Հ. Հազարյանի՝ Փարիզում ձեռք բերած էջը հենց Ռադտոն և Լադիեռ ցուցասրահում եղած «Մկրտության» տեսարանն էր, քանի որ նրա հավաքածուն իր մահից հետո՝ 1985 թ., վաճառվում է Նյու Յորքի Սոթթիսի աճուրդի տանը, և, ինչպես արդեն նշեցինք, Գեթթիի թանգարանը «Մկրտության» մանրանկարը ձեռք է բերել 1985 թ. Նյու Յորքի մասնավոր հավաքածուներից մեկից:

Մեզ հաջողվեց պարզել, որ 1986 թ. Փարիզում տեղի ունեցած «Հայ արվեստը մասնավոր հավաքածուներում» ցուցադրության ժամանակ ցուցադրվում է մեր ձեռագրին պատկանող և այժմ կորած համարվող մանրանկարներից ևս մեկը, որը ներկայացնում է Համբարձման տեսարանը (**պատկեր 5**): Յուցահանդեսի կազմակերպիչներն ու փորձագետներն այն չեն վերագրել Մեսրոպ Խիզանցուն և գլխի չեն ընկել, որ էջը պատկանում է այս հանրահայտ վարպետի ձեռագրին: Մանրանկարը ցուցադրության կատալոգում ներկայացված է որպես 17-րդ դարի Ավետարանի էջ, որում առկա լուսանկարի շնորհիվ այսօր մենք ունենք Համբարձման տեսարանի գունավոր պատկերը: Այնուամենայնիվ, 1986 թ. ցուցադրությունից հետո այս մանրանկարի ճակատագիրն անհայտ է, քանի որ ցուցադրությանը մասնակցած կոլեկցիոներները ցանկացել են անանուն մնալ:

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում պարզեցինք նաև, որ հավանաբար նույն անհատ կոլեկցիոներին պատկանող մեկ այլ մանրանկար, որը նույնպես մեր քննության ձեռագրից է և ներկայացնում է «Էջը դեպի դժոխք» տեսարանը (**պատ-**

կեր 5), 2009 թ. նոյեմբերին վաճառվել է Փարիզի Դրոույի աճուրդում կրկին չվերագրվելով Մեսրոպ Խիզանցուն կամ մեր Ավետարանին: Այս մանրանկարի գտնվելու վայրն այսօր նույնպես անհայտ է մնում:

Այսպիսով առ այսօր հայտնի էր Մեսրոպ Խիզանցու 1615 թ. նկարազարդած Ավետարանի տերունական մանրանկարներից 4-ի գտնվելու վայրը, որոնց ավելացան ևս երկուսը, որոնք զետեղված են անանուն մասնավոր հավաքածուներում: Սակայն բոլորովին վերջերս ֆրանսաբնակ կոլեկցիոներ Գիյոմ Արալը ձեռք է բերել մի մանրանկար, որը նույնպես պատկանում է մեր քննության առարկա ձեռագրին: Մանրանկարում ներկայացված են Քրիստոսի ծնունդը և մոգերի երկրպագությունը (**պատկեր 7**):

Մանրանկարն առաջին անգամ տեսնելուն պես մեզ համար պարզ դարձավ, որ այն Մեսրոպ Խիզանցու աշխատանքն է, սակայն ավելի մանրամասն ուսումնասիրությունից հետո կարողացանք պարզել, որ այն պատկանում է Գեթթի թանգարանում պահվող թիվ 83.MB.71 ձեռագրին: Ավելի քան հարյուր տարի կորած համարվող մանրանկարն այս ամբողջ ընթացքում Փարիզում էր:

Միջազգային արվեստի բազմաթիվ ցուցադրությունների զարդը դարձած այս ձեռագիրը 20-րդ դարում անհետացած ամենակարևոր ձեռագրերից մեկն է, որի 11 տերունական մանրանկարները մինչ օրս կորած են համարվում, և դրանց հայտնաբերումն ու հանրայնացումը պիտի դառնան ժամանակակից արվեստաբանների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը:

Резюме

НЕДАВНО ОБНАРУЖЕННАЯ СТРАНИЦА ЕВАНГЕЛИЯ, ИЛЛЮСТРИРОВАННОГО МЕСРОПОМ ХИЗАНЦИ, МУЗЕЯ ПОЛА ГЕТТИ

Эмма Л. Чугасзян
*Доктор средневековой истории
и искусствоведения
(Монпелье, Франция)*

Ключевые слова - армянская миниатюра, Нор Джуга, Музей Гетти, Месроп Хизанци, Евангелие, потерянная страница, Друо, аукционный дом, частная коллекция, Исфахан.

Наше исследование посвящено одной из рукописей, иллюстрированных Месропом Хизанци в 1615 году, которая хранится сегодня в Музее Пола Гет-

ти в Лос-Анджелесе (рукопись № 83. МВ.71 и называется также «Людвиг II 7» (илл. 1).

Эта рукопись, заказанная Мартиросом в 1615 году, принадлежала его семье до 1737 года, после чего она оказалась в частной коллекции в Исфахане.

В 1897 году рукопись приобретена известным коллекционером и археологом Жан-Жак-Мари де Морганом. Дальнейшая судьба этой рукописи остается неизвестной более 30 лет после смерти Моргана, пока рукопись, или, точнее, то, что от нее осталось, не появляется в коллекции французского дипломата Жана Феликса Поцци.

В 1913 году рукопись была тщательно изучена и опубликована Фредериком Маклером, чьи работы сегодня дают нам доступ к черно-белым фотографиям всех миниатюр и могут дать представление о том, как выглядела рукопись до того, как она была фрагментирована. Согласно Маклеру, в Евангелии было 275 страниц, 34 из которых были полностраничными миниатюрами. В 1971 году, когда Ф. Поцци продает оставшуюся часть своей рукописи в аукционном доме Друо в Париже, в ней было 246 страниц, 18 из которых были миниатюрами. Именно в таком виде рукопись была куплена Гансом Петером Краусом в 1974 году, а затем в 1976 году продана немецкому коллекционеру Петру Людвигу, который в 1983 году передал рукопись в Музей Гетти. Оказывается, что после 1913 года 29 страниц, 16 из которых были с миниатюрами, были вырезаны из рукописи. В 1958 году две миниатюры нашей рукописи уже были в Библиотеке Честера Битти в Дублине («Женщины у гроба Господня» и «Христос во славе» (илл. 2; 3). В 1959 году Библиотека Честера Битти приобретает еще одну миниатюру нашей рукописи - «Арест Христа». В 1952 году одна из миниатюр рукописи под названием «Крещение» (илл. 3) появляется в коллекции знаменитой парижской галереи «Радтон и Ладиер». Судьба этой миниатюры в течение следующих тридцати лет все еще неизвестна, но согласно данным, предоставленным Музеем Гетти, мы знаем, что они приобрели эту страницу в 1985 году из частной коллекции в Нью-Йорке. В январе 1972 года, когда рукопись была только что куплена Питером Краусом и находилась в его книжном магазине в Нью-Йорке, заместитель директора Матенадарана Бабкен Чугасзян имел возможность изучить ее. Его сопровождал Арутюн Азарян, коллекционер и любитель армянского искусства. Последний, изучая книгу, достает лист рукописи из своего кармана, показывает Чугасзяну и говорит, что на его взгляд, страница принадлежит той же рукописи. Азарян приобрел страницу в 1971 году в Париже, и когда Краус продемонстрировал свою недавно купленную рукопись, Азарян сразу почувствовал их сходство. Можно предположить, что страница, купленная Азаряном в Париже, была той самой сценой «Крещения» из галереи «Радтон и Ла-

диер». Коллекция Азаряна после его смерти в 1985 году была продана в аукционном доме Sotheby's в Нью-Йорке, и как уже упоминалось, Музей Гетти приобрел миниатюру «Крещение» в 1985 году из одной из частных коллекций Нью-Йорка. Мы смогли обнаружить, что в 1986 году ещё одна из миниатюр нашей рукописи, которая сейчас считается утерянной и представляет собой сцену «Вознесения» (илл. 5), была представлена на выставке «Армянское искусство в частных коллекциях» в Париже. Организаторы и эксперты выставки не приписывали ее Месропу Хизанци и не осознавали, что страница принадлежала этой знаменитой рукописи. Миниатюра представлена в каталоге выставки как страница из Евангелия 17-го века, и благодаря этой фотографии у нас есть цветное изображение сцены «Вознесения». Однако после выставки 1986 года судьба этой миниатюры неизвестна, так как коллекционеры, участвовавшие в выставке, захотели остаться анонимными. В ходе нашего исследования мы также обнаружили, что другая миниатюра из нашей рукописи, изображающая сцену «Сшествие Христа в ад» (илл. 6) и, по всей видимости, принадлежащая тому же коллекционеру, была продана в ноябре 2009 года в аукционном доме Друо в Париже и опять же не была приписана ни Месропу Хизанци, ни нашему Евангелию. Местонахождение этой миниатюры до сих пор остается неизвестным. Недавно французский коллекционер Гийом Арал приобрел миниатюру, которая также принадлежит рукописи, которую мы изучаем. Миниатюра изображает «Рождество и поклонение волхвов» (илл. 7). Миниатюра, утраченная более ста лет назад, все это время находилась в Париже. Эта рукопись, которая была представлена на многих международных выставках, стала одной из самых важных рукописей, части которой исчезли в 20-м веке, и при этом, 11 миниатюр до сих пор не найдены. Их обнаружение и пропаганда должны стать одной из главных задач современных историков искусства.

REFERENCES

1. **Ch'ugaszyan B.**, Hayeren dzeragrner Amerikayi Miats'yal Nahangnerum, «Banber Matenadarani», Yer., 1977, N 12 (**In Armenian**).
2. **Ch'ugaszyan B.**, Dzeragreri hetk'ero. K'rauzi Gravacharatanë (1972, hunvari 24), Yer., 1982 (**In Armenian**).